

**RAQAMLI AXBOROT MUHITIDA ISHONCHLI MA'LUMOTNI ANIQLASH:
AXBOROTNI BAHOLASH MEZONLARI VA TANQIDIY TAFAKKURNI
RIVOJLANTIRISH MASALALARI****Akmalova Iroda Ergash qizi****Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti****Tarix va filologiya fakulteti****Filologiya va tillarni o'qitish (ingliz tili) yo'nalishi talabasi**<https://doi.org/10.5281/zenodo.22093911>**ANNOTATSIYA**

Mazkur maqolada raqamli axborot muhitida ishonchli ma'lumotni aniqlash, axborot manbalarini baholash mezonlari va yoshlar orasida tanqidiy tafakkurni rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlarda axborot oqimining ortishi bilan birga yolg'on, chalg'ituvchi va manipulyativ ma'lumotlar ham keng tarqalmoqda. Shu sababli axborotning manbasi, muallifi, sanasi, dalillari va boshqa mustaqil manbalar bilan mosligini tekshirish muhimdir. Maqolada manbaning ishonchliligi, dolzarbligi, aniqligi, xolisligi va dalillarga asoslanganligi kabi mezonlar yoritiladi. Shuningdek, dezinformatsiya, faktcheking va lateral o'qish usullarining ahamiyati ko'rib chiqiladi. Tadqiqot yakunida yoshlarning axborot savodxonligini oshirish va mustaqil tekshirish ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: raqamli axborot, ishonchli axborot, axborot savodxonligi, media savodxonlik, tanqidiy tafakkur, dezinformatsiya, faktcheking, lateral o'qish.

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ ДОСТОВЕРНОЙ ИНФОРМАЦИИ В ЦИФРОВОЙ
ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЕ: КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ И ПРОБЛЕМЫ
РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ****АННОТАЦИЯ**

В статье рассматриваются вопросы определения достоверной информации в цифровой среде, критерии оценки источников и развитие критического мышления у молодёжи. Распространение информации через Интернет, социальные сети и мессенджеры сопровождается увеличением количества ложных и манипулятивных сообщений. Поэтому важно проверять источник, автора, дату публикации, доказательства и соответствие информации независимым источникам. В статье раскрываются основные критерии достоверности: авторитетность, актуальность, точность, объективность и доказательность. Также рассматриваются дезинформация, манипуляция, фактчекинг и латеральное чтение. В заключении предлагаются практические рекомендации по повышению информационной грамотности молодёжи и формированию навыков самостоятельной проверки цифровой информации.

Ключевые слова: цифровая среда, достоверная информация, информационная грамотность, медиаграмотность, критическое мышление, дезинформация, фактчекинг, латеральное чтение.

IDENTIFYING RELIABLE INFORMATION IN THE DIGITAL INFORMATION ENVIRONMENT: INFORMATION EVALUATION CRITERIA AND ISSUES OF DEVELOPING CRITICAL THINKING

ABSTRACT

This article examines the identification of reliable information in the digital environment, criteria for evaluating information sources, and the development of critical thinking among young people. The rapid spread of information through the Internet, social networks, and messengers has increased the amount of false and manipulative content. Therefore, it is important to verify the source, author, publication date, evidence, and consistency of information with independent sources. The article discusses key reliability criteria, including authority, relevance, accuracy, objectivity, and evidence. It also examines misinformation, manipulation, fact-checking, and lateral reading. The study provides practical recommendations for improving information literacy and developing independent digital information verification skills among young people.

Keywords: digital environment, reliable information, information literacy, media literacy, critical thinking, misinformation, fact-checking, lateral reading.

KIRISH

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi insonning axborot bilan munosabatini tubdan o'zgartirdi. Ilgari ma'lumot olish uchun kutubxona, gazeta, jurnal, radio yoki televideniya murojaat qilish asosiy vositalardan biri bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda internet orqali istalgan mavzudagi ma'lumotni bir necha soniya ichida topish mumkin. Bu holat ta'lim, ilm-fan, biznes, davlat boshqaruvi va kundalik hayot uchun katta imkoniyatlar yaratmoqda. Shu bilan birga, axborotning juda tez tarqalishi uning ishonchliligini baholash masalasini ham dolzarb qilib qo'yimoqda.

Bugungi raqamli muhitda foydalanuvchi bir vaqtning o'zida minglab xabarlar, videolar, rasmlar, maqolalar, reklama materiallari va ijtimoiy tarmoq postlariga duch keladi. Ularning barchasi bir xil sifatga ega emas. Ayrim ma'lumotlar ilmiy tadqiqotlar va rasmiy hujjatlarga asoslangan bo'lsa, boshqalari shaxsiy fikr, taxmin yoki tekshirilmagan xabardan iborat bo'lishi mumkin. Yana bir qismi esa foydalanuvchini ataylab chalg'itish yoki ma'lum bir qarashga undash maqsadida yaratiladi.

UNESCO media va axborot savodxonligini aynan shunday sharoitda muhim kompetensiya sifatida ko'rib chiqadi. Tashkilotning media va axborot savodxonligi bo'yicha dasturida axborotni tanqidiy baholash, manbalarni tahlil qilish, dezinformatsiyani aniqlash va faktlarni tekshirish zamonaviy fuqarolik kompetensiyalarining muhim qismlaridan biri sifatida ko'rsatilgan [7].

Raqamli muhitning o'ziga xosligi shundaki, axborotning tarqalish tezligi ko'pincha uni tekshirish tezligidan yuqori bo'ladi. Masalan, ijtimoiy tarmoqdagi biror xabar bir necha daqiqada minglab foydalanuvchilarga yetib borishi mumkin. Uni qayta ulashgan foydalanuvchilarning barchasi ma'lumotning to'g'riligini tekshirgan bo'lishi shart emas. Natijada dastlabki manbasi noma'lum bo'lgan xabar ham ko'p marotaba takrorlangani sababli ishonchli ko'rinishga ega bo'lib qolishi mumkin.

Yevropa Komissiyasining DigComp raqamli kompetensiya tizimida ham axborot va ma'lumotlar savodxonligi alohida kompetensiya sohasi sifatida ajratilgan. Unda raqamli

ma'lumotlarni izlash, topish, filtrlash, manba va mazmunning dolzarbligini baholash, ma'lumotlarning ishonchliligini tahlil qilish va ularni tanqidiy taqqoslash kabi ko'nikmalar qayd etilgan [3].

Mazkur masalaning yoshlar uchun ahamiyati yanada yuqori. Chunki yoshlar internet va ijtimoiy tarmoqlarning faol foydalanuvchilari hisoblanadi. Ta'lim olish, yangiliklardan xabardor bo'lish, muloqot qilish va ko'ngilochar kontentdan foydalanish jarayonlarining katta qismi raqamli muhitda amalga oshirilmoqda. Shuning uchun yoshning axborotga munosabati uning nafaqat shaxsiy qarorlariga, balki ta'lim jarayoniga va jamiyatdagi faol ishtirokiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Tanqidiy tafakkur aynan shu jarayonda asosiy vositalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Tanqidiy tafakkur insonning har qanday ma'lumotni avtomatik ravishda qabul qilmasdan, uni savol ostiga qo'yishi, dalillarni tekshirishi, turli nuqtayi nazarlarni solishtirishi va asoslangan xulosaga kelish qobiliyatidir.

Stanford universitetining Civic Online Reasoning loyihasi doirasidagi tadqiqot va o'quv materiallarida internetdagi axborotni baholash uchun uchta asosiy savolga e'tibor qaratiladi: ma'lumot ortida kim turibdi, qanday dalil keltirilgan va boshqa manbalar bu haqda nima deydi? [5].

Ushbu uch savol oddiy ko'rinsa-da, raqamli axborotni baholashning muhim asosini tashkil etadi. Chunki xabar mazmunini o'qishdan oldin uning manbasini aniqlash, keyin dalilni tekshirish va nihoyat boshqa mustaqil manbalar bilan solishtirish foydalanuvchini yuzaki qabul qilishdan himoya qiladi.

Ushbu muhitning eng muhim xususiyatlaridan biri — tezkorlik. Axborot juda qisqa vaqt ichida katta auditoriyaga yetib borishi mumkin. Bu, bir tomondan, tezkor xabardorlikni ta'minlasa, boshqa tomondan, tekshirilmagan ma'lumotlarning ham tez tarqalishiga sharoit yaratadi.

Ikkinchi xususiyat — axborot hajmining kattaligi. Foydalanuvchi biror mavzu bo'yicha izlashni boshlaganda bir nechta emas, yuzlab yoki minglab natijalarga duch kelishi mumkin. Muammo endi ma'lumot topishda emas, kerakli va ishonchli ma'lumotni ajratib olishda namoyon bo'ladi.

Uchinchi xususiyat — axborot manbalarining xilma-xilligi. Rasmiy tashkilot, ilmiy jurnal, professional jurnalist, blogger, ekspert, oddiy foydalanuvchi yoki anonim kanal bir xil mavzu haqida ma'lumot berishi mumkin. Biroq ularning vakolati va javobgarligi bir xil emas.

To'rtinchi xususiyat — foydalanuvchining o'zi ham axborot tarqatuvchiga aylanishi. Ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchi nafaqat axborotni o'qiydi, balki uni boshqalarga yuboradi, izohlaydi, qayta ishlaydi va yangi mazmunda tarqatadi. Shu sababli raqamli axborot muhitida har bir insonning axborot mas'uliyati mavjud.

Beshinchi xususiyat — algoritmik saralash. Raqamli platformalar foydalanuvchiga uning avvalgi qiziqishlari va xatti-harakatlariga mos kontentni ko'rsatishi mumkin. Natijada inson o'ziga ma'qul yoki avval qiziqqan qarashlarni ko'proq ko'rishi ehtimoli ortadi. Bu esa boshqa nuqtayi nazarlarni ko'rish imkoniyatini kamaytirib, axborotni bir tomonlama qabul qilish xavfini kuchaytirishi mumkin.

Ishonchli ma'lumotni aniqlash uchun yagona universal mezon mavjud emas. Biroq bir nechta mezon birgalikda qo'llanilganda axborotning ishonchliligini ancha aniq baholash mumkin. Birinchi mezon — manbaning vakolatligi. Axborotni kim yaratgan yoki e'lon qilganini

aniqlash birinchi bosqichlardan biridir. Muallifning sohaga oid bilim va tajribasi bormi? U qaysi tashkilot yoki muassasa nomidan gapiryapti? Uning oldingi faoliyati qanday? Sayt yoki kanalning o'zi haqida ma'lumot mavjudmi? Ikkinchi mezon — dalilning mavjudligi. Har qanday jiddiy da'vo dalil bilan qo'llab-quvvatlanishi kerak. “Mutaxassislar aytishicha”, “olimlar isbotladi”, “tadqiqotlar ko'rsatdi” kabi umumiy jumlar o'z-o'zidan dalil hisoblanmaydi. Tadqiqotning nomi, muallifi, nashr qilingan joyi yoki boshqa tekshiriladigan ma'lumotlar mavjud bo'lishi kerak. Stanford Civic Online Reasoning yondashuvi ham aynan “dalil nima?” degan savolni markaziy mezonlardan biri sifatida ko'rsatadi [5]. Uchinchi mezon — axborotning dolzarbligi. Ayrim mavzularda ma'lumotning sanasi juda muhim. Masalan, texnologiya, iqtisodiyot, qonunchilik, sog'liqni saqlash yoki siyosatga oid ayrim ma'lumotlar vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin. Bir necha yil oldingi ma'lumot hozirgi holatni to'liq ifodalamasligi ehtimoli mavjud. To'rtinchi mezon — xolislik. Axborot muallifining maqsadi qanday? U faqat ma'lumot bermoqchimi yoki o'quvchini biror mahsulotni sotib olishga, ma'lum shaxsni qo'llab-quvvatlashga, qo'rqishga yoki g'azablanishga undayaptimi? Axborotning tijoriy, siyosiy yoki boshqa manfaat bilan bog'liqligi uning mazmunini avtomatik ravishda yolg'onga aylantirmaydi. Ammo foydalanuvchi bunday manfaat mavjudligini bilsa, xabarni yanada ehtiyotkorlik bilan baholashi mumkin. Beshinchi mezon — mustaqil manbalar bilan tasdiqlanishi. Biror ma'lumotni faqat bitta saytga asoslanib qabul qilishdan oldin boshqa mustaqil manbalarda ham shu ma'lumot mavjudligini tekshirish kerak. Ayniqsa katta ahamiyatga ega xabarlar uchun bu juda muhim.

Shu nuqtada lateral o'qish usuli alohida ahamiyat kasb etadi. Bu usulda foydalanuvchi biror noma'lum saytni uzoq vaqt o'qib chiqish o'rniga, undan chiqib boshqa manbalarda ushbu sayt yoki da'vo haqida nima deyilganini tekshiradi. Stanford tadqiqotlarida bunday yondashuvni o'rgangan o'quvchilarning raqamli kontent ishonchligini baholash qobiliyati sezilarli yaxshilangani ko'rsatilgan [1]. Oltinchi mezon — manbaning asl konteksti. Rasm, video, iqtibos yoki statistik raqam boshqa vaziyatdan olib, yangi kontekstda berilgan bo'lishi mumkin. Bunday holatda axborot texnik jihatdan “haqiqiy” bo'lsa ham, uning mazmuni noto'g'ri talqin qilinishi mumkin.

Mike Caulfield tomonidan ishlab chiqilgan SIFT yondashuvida ham axborotni tekshirishning muhim bosqichlaridan biri da'vo, iqtibos yoki media materialini asl kontekstiga qaytarish sifatida ko'rsatiladi [4].

Raqamli muhitda “yolg'on axborot” tushunchasini barcha holatlarga bir xil qo'llash ilmiy jihatdan yetarli emas. Chunki noto'g'ri ma'lumot turli sabablar bilan tarqalishi mumkin.

Misinformatsiya — noto'g'ri yoki noaniq ma'lumotning uni tarqatuvchi shaxs tomonidan ataylab zarar yetkazish maqsadisiz ulashilishi.

Dezinformatsiya — yolg'on yoki chalg'ituvchi ma'lumotning ataylab aldash yoki ma'lum maqsadga erishish uchun tarqatilishi.

UNESCO media va axborot savodxonligi materiallarida misinformation, disinformation va mal-information o'rtasidagi farqlarni tushunish, ularning motivlari va xususiyatlarini ajratish hamda faktcheking usullaridan foydalanish muhim ko'nikmalar sifatida ko'rsatiladi [8].

Bu farqni bilish yoshlarning axborotga munosabatini o'zgartirishi mumkin. Chunki har qanday xato ma'lumotni ataylab tarqatilgan yolg'on deb baholash ham to'g'ri emas.

Masalan, biror foydalanuvchi eski statistikani yangilangan ma'lumot deb o'ylab, uni ijtimoiy tarmoqda ulashsa, bu xato axborot bo'lishi mumkin. Ammo kimdir ataylab eski

ma'lumotni yangi deb ko'rsatib, auditoriyani chalg'itishni maqsad qilsa, vaziyat boshqacha baholanadi.

Raqamli axborot muhitida ishonchli ma'lumotni aniqlash masalasini tanqidiy tafakkurdan alohida ko'rib chiqish qiyin. Chunki axborotning ishonchligini baholash faqat texnik tekshiruvlardan iborat emas. Insonning o'z qarashlarini qayta ko'rib chiqishi, dalil va fikrni farqlashi, qarama-qarshi nuqtayi nazarlarni eshitishi hamda xulosaga kelishdan oldin savol berishi ushbu jarayonning muhim qismidir.

Tanqidiy tafakkur odatda ma'lumotni shunchaki qabul qilish emas, balki uni tahlil qilish, dalillarni baholash va mantiqiy xulosaga kelish jarayoni sifatida qaraladi. Facione tanqidiy tafakkurning asosiy ko'nikmalari qatorida interpretatsiya, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, izohlash va o'z-o'zini nazorat qilishni ko'rsatadi [6]. Demak, tanqidiy fikrlaydigan shaxs “bu ma'lumot to'g'rimi?” degan savol bilan cheklanmaydi. U “men buni nima asosida to'g'ri deb hisoblayapman?” degan savolni ham bera oladi.

Ijtimoiy tarmoqlardagi post ko'pincha qisqa, hissiy va e'tiborni tortishga mo'ljallangan shaklda beriladi. Sarlavhada kuchli so'zlardan foydalanish, hayratlanarli raqamlarni keltirish, qo'rqinch yoki g'azab uyg'otuvchi tasvirlardan foydalanish foydalanuvchini xabarni darhol ochishga yoki boshqalarga yuborishga undashi mumkin.

Bunday vaziyatda hissiyot va fakt o'rtasidagi chegarani aniqlash muhim. Masalan, “Bu hodisa hammani hayratga soldi!” kabi jumla fakt emas, muallifning bahosidir. “2026-yil falon oyida falon tashkilot tomonidan falon ma'lumot e'lon qilindi” kabi jumla esa tekshirilishi mumkin bo'lgan da'voni bildiradi.

Ijtimoiy tarmoqlarda ko'p uchraydigan yana bir muammo — echo chamber, ya'ni inson o'ziga o'xshash qarashlar ustun bo'lgan axborot muhitida qolib ketishi. Bunday sharoitda foydalanuvchi bir xil fikrni turli akkauntlardan takroran ko'rishi mumkin. Takroriylik esa ma'lumotni avtomatik ravishda ishonchli qilib qo'ymaydi.

Raqamli axborotni tekshirishning zamonaviy usullaridan biri lateral o'qishdir. An'anaviy o'qishda foydalanuvchi biror maqolani boshidan oxirigacha o'qib, uning mazmuniga qarab ishonchlik haqida xulosa chiqarishi mumkin. Lateral o'qishda esa foydalanuvchi manbaning o'zidan tashqariga chiqib, boshqa manbalarni qidiradi.

Bu usulning mohiyati juda oddiy: manba o'zi haqida nima deyayotganidan ko'ra, boshqa ishonchli manbalar u haqida nima deyayotganini tekshirish.

Masalan, internetda noma'lum bir sayt “biz dunyodagi eng ishonchli ilmiy markazlardan birimiz” deb yozishi mumkin. Buni o'sha saytning o'zidagi ma'lumot asosida qabul qilish shart emas. Foydalanuvchi boshqa manbalarda tashkilotning nomini qidirishi, uning ilmiy faoliyati, mutaxassislari va nashrlarini tekshirishi mumkin.

Wineburg va McGrew tomonidan olib borilgan tadqiqotlar professional fakt tekshiruvchilarning internetdagi manbalarni baholashda boshqa sahifalarga tezkor o'tish va manbalar o'rtasida taqqoslash usulidan faol foydalanishini ko'rsatgan [1]. Bu yondashuv raqamli muhitda axborotni baholashning samarali usullaridan biri sifatida e'tirof etilgan.

SIFT modeli esa axborotni tekshirishni bir nechta bosqichga ajratadi. Uning mohiyatini amaliy jihatdan quyidagicha ifodalash mumkin:

Avvalo, to'xtash kerak. Xabar kuchli hissiyot uyg'otgan bo'lsa, uni darhol ulashmaslik maqsadga muvofiq.

Keyin manbani tekshirish lozim. Muallif yoki tashkilot kimligi va uning mavzu bo'yicha vakolati aniqlanadi.

Shundan so'ng mustaqil manbalarni izlash amalga oshiriladi. Da'vo boshqa ishonchli manbalarda ham tasdiqlanganmi yoki yo'qmi, tekshiriladi.

Oxirida asl manbaga qaytish kerak. Iqtibos, statistik raqam, rasm yoki video qayerdan olinganini aniqlash xabarning kontekstini tushunishga yordam beradi.

Axborotni baholashdagi eng asosiy ko'nikmalardan biri fakt va fikrni farqlashdir. Raqamli platformalarda bu ikki tushuncha ko'pincha bir-biriga aralashtirib yuboriladi.

Fakt — tekshirilishi mumkin bo'lgan da'vo. Masalan, “O'zbekiston Respublikasi 1991-yil 1-sentabrda mustaqillikka erishgan” degan ma'lumot tarixiy manbalar orqali tekshirilishi mumkin.

Fikr esa muallifning shaxsiy qarashi yoki bahosini bildiradi. Masalan, “O'zbekiston ta'lim tizimi Markaziy Osiyodagi eng yaxshi tizimlardan biridir” degan jumla muayyan mezonlar asosida baholanishi kerak bo'lgan fikrdir.

Muammo shundaki, fikr ba'zan fakt shaklida taqdim etiladi. “Hamma ekspertlar bunga qo'shiladi”, “bu aniq isbotlangan”, “buning hech qanday shubhasi yo'q” kabi iboralar o'quvchida ishonch uyg'otadi, ammo ular o'z-o'zidan dalil emas.

Shu sababli tanqidiy fikrlovchi shaxs har bir da'voni “bu tekshiriladigan faktmi yoki muallifning talqinimi?” degan savol orqali ko'rib chiqishi kerak.

O'quv jarayonida talabalarga ikki yoki uch xil manbadan bir mavzuga oid ma'lumot berib, ularni taqqoslash topshirig'ini berish mumkin. Masalan, birinchi manba ilmiy maqola, ikkinchisi yangiliklar sayti, uchinchisi ijtimoiy tarmoq posti bo'lishi mumkin.

Talaba quyidagi mezonlar asosida ularni baholaydi:

Manba kimga tegishli?

Muallif kim?

Ma'lumot qachon e'lon qilingan?

Dalillar keltirilganmi?

Dalillar asl manbaga ega ekanmi?

Muallifning maqsadi nima?

Boshqa mustaqil manbalarda shu ma'lumot tasdiqlanganmi?

Ushbu mashqning afzalligi shundaki, talaba axborot savodxonligi haqidagi nazariyani real materialda qo'llaydi.

Media va axborot savodxonligini ta'limga integratsiya qilishning zarurligi UNESCO tomonidan ham ta'kidlanadi. Tashkilotning yondashuvida media va axborot savodxonligi shaxsga axborotni topish, baholash, undan foydalanish va mas'uliyatli tarzda yaratish imkonini beruvchi kompetensiyalar majmui sifatida ko'riladi [7].

Mazkur tadqiqotda raqamli axborot muhitida ishonchli ma'lumotni aniqlash va tanqidiy tafakkurni rivojlantirish masalalarini o'rganish uchun nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, ilmiy adabiyotlarni o'rganish, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning nazariy asosini media va axborot savodxonligi, tanqidiy tafakkur, raqamli kompetensiya, faktcheking va o'zini o'zi boshqarish bilan bog'liq ilmiy qarashlar tashkil etdi.

Tahlil davomida axborotni baholashning quyidagi asosiy komponentlari ajratildi:

Manbani aniqlash;

Muallif va tashkilot vakolatini baholash;

Dalillarni tekshirish;
Axborotning sanasi va dolzarbligini aniqlash;
Maqsad va manfaatlarni tahlil qilish;
Mustaqil manbalar bilan taqqoslash;
Asl kontekstni aniqlash;
fakt va fikrni farqlash.

Ushbu komponentlar bir-biridan alohida emas, balki o‘zaro bog‘langan holda ishlaydi. Masalan, manbaning vakolatli ekanini aniqlashning o‘zi ma‘lumotning to‘g‘riligini to‘liq kafolatlamaydi. Vakolatli tashkilot ham ayrim vaziyatlarda eskirgan yoki kontekstdan tashqaridagi ma‘lumotni taqdim etishi mumkin. Shu sababli axborotning ishonchliligini baholashda bir nechta mezondan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotda, shuningdek, lateral o‘qish va SIFT yondashuvlarining imkoniyatlari tahlil qilindi. Ushbu usullar raqamli axborot muhitida manbalar o‘rtasida tezkor taqqoslash va da‘voning asl asosini aniqlashga yordam beradi.

Tahlil natijasida raqamli axborotning ishonchliligini baholash uchun **“7 bosqichli axborot tekshiruv modeli”**ni taklif qilish mumkin.

Birinchi bosqich — to‘xtash. Kuchli hissiy ta‘sir qilgan xabarni darhol ulashmaslik.

Ikkinchi bosqich — manbani aniqlash. Xabar qayerdan kelganini va uni kim e‘lon qilganini aniqlash.

Uchinchi bosqich — da‘voni ajratish. Xabarda aynan qanday fakt yoki fikr ilgari surilayotganini aniqlash.

To‘rtinchi bosqich — dalilni tekshirish. Da‘vo qanday dalil bilan asoslanganini aniqlash.

Beshinchi bosqich — mustaqil tasdiq izlash. Boshqa ishonchli manbalarda shu ma‘lumot mavjudligini tekshirish.

Oltinchi bosqich — kontekstni aniqlash. Iqtibos, rasm, video yoki statistik raqam asl ma‘nosida ishlatilganmi, tekshirish.

Yettinchi bosqich — xulosa chiqarish va mas‘uliyatli ulashish. Faqat tekshiruvdan keyin ma‘lumotni boshqalarga tarqatish.

Mazkur modelning asosiy xususiyati shundaki, u foydalanuvchini “ishonish yoki ishonmaslik”ning ikki qarama-qarshi holatidan chiqarib, “tekshirish” jarayoniga olib keladi.

Bunda yana bir muhim jihat mavjud: foydalanuvchi barcha ma‘lumotlarni bir xil darajada chuqur tekshirishi shart emas. Oddiy va xavfi past bo‘lgan ma‘lumot uchun tezkor tekshiruv yetarli bo‘lishi mumkin. Ammo sog‘liq, moliya, huquq, ta‘lim, xavfsizlik yoki jamoatchilikka katta ta‘sir ko‘rsatadigan xabarlar uchun chuqurroq tekshiruv zarur.

Bu esa axborot savodxonligini vaziyatga mos kompetensiya sifatida ko‘rish kerakligini anglatadi.

Avvalo, axborot savodxonligi bo‘yicha mashg‘ulotlarni faqat nazariy ma‘ruzalar shaklida emas, balki real internet materiallari asosida tashkil etish lozim.

Ikkinchidan, talabalarga turli sifatidagi manbalarni taqqoslash topshiriqlarini muntazam berish kerak.

Uchinchidan, o‘quvchilar va talabalarni manbaga havola berishga o‘rgatish zarur. Manbani ko‘rsatish nafaqat akademik halollik talabi, balki axborotning tekshiriluvchanligini ham oshiradi.

To'rtinchidan, “birinchi ko'rgan xabarga ishonish” odatini kamaytirish uchun lateral o'qish usullarini amaliy mashg'ulotlarga kiritish mumkin.

Beshinchidan, yoshlar orasida “ulashishdan oldin tekshir” tamoyilini shakllantirish muhim. Chunki raqamli muhitda har bir foydalanuvchi axborotning keyingi tarqalishiga ta'sir qiladi.

Oltinchidan, ta'lim jarayonida sun'iy intellekt yordamida yaratilgan kontentni ham tanqidiy baholash ko'nikmasini shakllantirish kerak. AI vositasi tomonidan berilgan javobning mavjudligi uning avtomatik ravishda to'g'ri ekanini anglatmaydi. Foydalanuvchi muhim faktlarni mustaqil manbalar orqali tekshirishi lozim.

Yettinchidan, tanqidiy tafakkurni baholashda faqat testlardan foydalanish bilan cheklanmaslik kerak. Talabani manbani tanlash, dalil keltirish, qarama-qarshi fikrni tahlil qilish va xulosasini asoslash qobiliyatini ham baholash maqsadga muvofiq.

Raqamli axborot muhitining kengayishi inson hayotini axborot bilan ta'minlash imkoniyatlarini sezilarli darajada oshirdi. Biroq axborot hajmining ortishi avtomatik ravishda bilim va ishonchlilikning ortishini anglatmaydi. Aksincha, ma'lumotlar ko'paygani sari ularni saralash, tekshirish va baholashga bo'lgan ehtiyoj ham kuchaymoqda.

Mazkur tadqiqot tahlili shuni ko'rsatadiki, ishonchli axborotni aniqlash birgina mezon asosida amalga oshirilmaydi. Manbani vakolati, muallif, axborotning sanasi, dalillarning mavjudligi, xolislik, boshqa mustaqil manbalar bilan tasdiqlanishi va asl kontekst kabi omillar kompleks ravishda hisobga olinishi kerak.

Tanqidiy tafakkur esa ushbu jarayonning intellektual asosini tashkil qiladi. Tanqidiy fikrlaydigan shaxs ma'lumotni shunchaki qabul qilmaydi; u savol beradi, dalil izlaydi, manbalarni taqqoslaydi va o'z xulosasini qayta ko'rib chiqishga tayyor bo'ladi. Facione tomonidan ajratilgan tahlil, baholash, xulosa chiqarish va o'z-o'zini nazorat qilish kabi ko'nikmalar raqamli axborot muhitida ayniqsa muhim ahamiyatga ega [6].

Yoshlarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish masalasi esa faqat bitta fan yoki bitta mashg'ulot doirasida hal qilinadigan vazifa emas. U barcha fanlarda, ayniqsa, mustaqil ta'lim, ilmiy izlanish, akademik yozuv va raqamli faoliyat jarayonlarida izchil rivojlantirilishi kerak.

Umuman olganda, zamonaviy raqamli jamiyatda axborotdan foydalanishning eng muhim mezoni uning mavjudligi emas, balki ishonchliligini aniqlay olish qobiliyatidir. Yoshlarning mazkur kompetensiyasini rivojlantirish ularning noto'g'ri axborotdan himoyalinishiga, mustaqil va asoslangan qarorlar qabul qilishiga, akademik faoliyatining sifatini oshirishiga hamda jamiyatda mas'uliyatli raqamli fuqaro sifatida ishtirok etishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Wineburg, S., & McGrew, S. (2019). Lateral Reading and the Nature of Expertise: Reading Less and Learning More When Evaluating Digital Information. *Teachers College Record*, 121(11), 1–40.
2. McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T., Smith, M., & Wineburg, S. (2018). Can Students Evaluate Online Sources? Learning From Assessments of Civic Online Reasoning. *Theory & Research in Social Education*, 46(2), 165–193.
3. European Commission. (2019). DigComp 2.1: The Digital Competence Framework for Citizens. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
4. Caulfield, M. (2019). SIFT: The Four Moves. Hapgood.

5. Stanford History Education Group. (2019). Civic Online Reasoning: Curriculum and Assessments. Stanford University.
6. Facione, P. A. (2015). Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. Insight Assessment.
7. UNESCO. (2021). Media and Information Literate Citizens: Think Critically, Click Wisely!. Paris: UNESCO.
8. UNESCO. (2020). Journalism, “Fake News” & Disinformation: Handbook for Journalism Education and Training. Paris: UNESCO.
9. Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. Strasbourg: Council of Europe.
10. Lewandowsky, S., Ecker, U. K. H., & Cook, J. (2017). Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the “Post-Truth” Era. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6(4), 353–369.
11. McIntyre, L. (2018). Post-Truth. Cambridge, MA: MIT Press.
12. Kahne, J., & Bowyer, B. (2017). Educating for Democracy in a Partisan Age: Confronting the Challenges of Motivated Reasoning and Misinformation. *American Educational Research Journal*, 54(1), 3–34.
13. OECD. (2021). 21st-Century Readers: Developing Literacy Skills in a Digital World. Paris: OECD Publishing.
14. World Economic Forum. (2020). The Future of Jobs Report 2020. Geneva: World Economic Forum.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022). Yoshlar bilan ishlash tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risidagi normativ-huquqiy hujjatlar. Toshkent.